

АНТИМОСКОВСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ В НЕДРИГАЙЛОВІ 1668 р. (за матеріалами зміївського архіву Філарета Гумілевського)

На основі матеріалів зміївського архіву, відтворених Філаретом Гумілевським, здійснено спробу реконструювати події, пов'язані з антимосковським виступом Сумського полку у м.Недригайлів у 1668 р.

Праця архієпископа Філарета (Д.Г.Гумілевського) “*Историко-статистическое описание Харьковской епархии*” (1857), яка належить до найкращих зразків історико-статистичних описів середини XIX ст., цікава не лише з погляду історіографії, але й як унікальне джерело фактичного матеріалу з історії Слобідської України в цілому та Сумщини зокрема. Це зумовлено тим, що автор користувався втраченими на сьогодні джерелами, чимало з яких опублікував, тому посилання та цитати Філарета інколи самі виконують роль таких свідчень. Філарет відтворив значну кількість документів цілком, інші ж широко цитував, чим зробив неоціненну послугу своїм наступникам. Особливе зацікавлення викликає збірка т.зв. зміївського архіву, віднайденого Д.Гумілевським.

Під час написання праці в листі від 29 січня 1851 р. Філарет повідомляв архієпископу Херсонсько-Таврійському Інокентію про свою роботу з документами Харківського губернського правління, консисторії, а також зі зміївськими, охтирськими, богодухівськими, ізюмськими архівами¹. У м.Зміїв (нині - Харківської обл.) Філарет виявив найстаріший чугуївський архів XVII ст. з царськими грамотами й кількома розпорядженнями, що зберігалися при Зміївському повітовому суді. Сам Філарет називав цю збірку “*чугуївським листуванням*” місцевих воєвод XVII ст. З огляду на те, що сумські документосховища майже повністю були знищені пожежами 1840-х років, матеріали зазначеного архіву, що містили значний пласт інформації з історії Сумського козацького полку другої половини XVII ст., були безцінними. Тим більше, що, на жаль, до нашого часу не збереглися й оригінали філаретівських знахідок. Вже у 80-х роках XIX ст. матеріали, використані архієпископом Філаретом, намагалися виявити представники Харківського губернського статистичного комітету та Харківського університету. Проте більшість із них так і не була віднайдена і на початку XX ст. вважалася втраченою².

У 1912 р. в роботі “*История города Харькова за 250 лет его существования*” Д.Багалій повідомляв, що найдавніше джерело “*Историко-статистического описания Харьковской епархии*” - Чугуївське воєводське листування XVII ст. - не збереглося цілком, але його частина випадково потрапила до нього³. Нині збережені документи Чугуївського листування складають окремий фонд Центрального державного історичного архіву в м.Київ⁴. Проте, за виключенням В.Маслійчука, який досліджував слобідську козацьку старшину, майже ніхто із сучасних науковців його ґрунтовно не вивчав⁵.

Філарет не лише ввів до наукового обігу джерельну базу свого дослідження, але й започаткував опрацювання використаних документів. Автор коментував матеріал, однак без тієї емоційності та схильності до домислів, що були характерні для праць романтиків. Більш того, значна частина його коментарів була вилучена тогочасною цензурою⁶. Підставою ж слугувало “*занадто прихильне*” ставлення автора до українців

(“малоросіян” і “черкас”). Знову ж таки, зважаючи на цензуру, авторські коментарі інколи не відповідали історичній дійсності, що можна спостерігати щодо подій, пов’язаних з антимосковським виступом у м.Недригайлів Сумського полку, що стався у 1668 р.

Спіраючись на наведені Філаретом і тепер в більшості втрачені документи зміївського архіву, а також на інші джерела та дослідження, спробуємо реконструювати цю маловідому сторінку історії Сумщини та України.

* * *

На початку Руїни найпомітнішою фігурою на Лівобережжі виявився кошовий Запорозької Січі Іван Брюховецький - колишній служка гетьмана Б.Хмельницького. Демагогічними обіцянками він завоював прихильність народу і домогся обрання гетьманом (1663-1668), але швидко “забув” про свої обіцянки. Метою його правління стало зміцнення власних позицій, навіть за рахунок утискування державних інтересів. При цьому Брюховецький спирався на московський уряд як на силу, здатну придушити внутрішню опозицію. Політика І.Брюховецького щодо Росії викликала обурення народу України. Жоден стан не підтримував гетьмана. А коли в 1667 р. він дав мовчазну згоду на поділ України по Дніпру між Росією і Польщею, то народ зі зброєю в руках піднявся проти нього.

Зрештою і самому Брюховецькому стає зрозумілою помилковість його політики. У січні 1668 р. він розпочинає антимосковське повстання. На раді в Гадячі було прийнято рішення відійти від Москви: *“Після Божоявлення господнього, піддавшись на Дорошенкову намову, з’їхалась генеральна старшина Брюховецького, з’їхалися його полковники... Повелів Брюховецький убивати воєвод, хоч сам добровільно прийняв їх у міста свої”*⁷. Собі на допомогу Брюховецький запросив татарську кінноту.

У листі від 10 лютого 1668 р. до мешканців Новгорода-Сіверського одним із головних завдань він називав боротьбу з Москвою і внутрішніми ворогами, *“яких, однак, не захотіли єсьми з городів Українських шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа в цілості провадити”*⁸. В іншому листі до Новгород-Сіверської сотні Брюховецький повідомляв про намагання козаків і посполитих Слобідської України звільнитися від московського панування та закликав до згуртування всіх українців заради здобуття волі⁹. З подібною метою гетьман розсилав полковникам і сотникам численні заклики - до Сумської, Колонтаївської та Суровицької (Сироватської) сотень тощо¹⁰. До Сум і Недригайлова доходили його листи з Гадяча, де вказувалось, що цар після ганебної московсько-польської Андрусівської мирної угоди 1667 р. хоче віддати Речі Посполитій Лівобережну Україну. 20 вересня 1668 р. воєвода Ромодановський писав у Чугуїв: *“Из Сум в Боромлю писал полковник Герасим Кондратьев: ведомо де ему полковнику учинилось, что с двух сторон конечно изменники черкасы хотят быть на двое под Сумы и под Боромлю и под иные государевы Украинские города на проселки шляхов вскоре. Да в отписке Ивана Скурихина [з Боромлі - О.К.] написано, что сент. 14 боровенские сторожи видели 4 человек”*¹¹. Виступ гетьмана в Сумському полку відкрито підтримало населення Вільшани, Тернів, Недригайлова, Хоружівки та інших населених пунктів.

У Недригайлові козаки І.Брюховецького і татари Калги-солтана, а також місцеві козаки, що долучились до повсталих, пограбували православний Покровський храм, а московських служилих людей посікли різками та батогами. У царській грамоті до воєводи Ромодановського від 25 жовтня 1669 р. про це писалось: *“те черкасы... изменилиж. И, изменяя, наших Государевых русских людей посекли и иных в плен поймали”*¹². У жовтні 1668 р. воєвода Ромодановський повідомляв, що *“крымский Калга салтан со всеми силами и изменники черкасы от Недригайлова идут к Сумам,*

а от Сум пойдут войною к Белгороду и под иные государевы украинные города”¹³. В черговий раз, намагаючись здобути Суми, татари спустошували навколишні округи. Ними була здійснена спроба взяти також сотенне місто Краснопілля, проте, як і під час облоги Сум, “кримчухи” віддавали перевагу пограбуванню околиць, час від часу вступаючи в бій з московськими урядовими підрозділами. Повідомлення воєводи відповідало дійсності: татарські загони прямували до Білгорода і в польовому бою під Грайвороном московські частини під проводом князя Андрія Ромодановського були повністю розбиті, а князь потрапив у полон¹⁴. Постраждали й інші населені пункти на території полку: мешканці сотенного міста Лебедина в 1668 р. витримали облогу кримських татар і гетьманських загонів¹⁵. З Лебедином була тісно пов’язана діяльність шляхтича Феофіла Боровського - представника московського уряду, який протягом 1668-1669 рр. намагався вести перемовини з гетьманською адміністрацією в Гадячі¹⁶.

* * *

На нашу думку, події, що відбулися в Недригайлові наприкінці 1668 р. заслуговують на особливу увагу, оскільки їх аналіз дозволяє зрозуміти мотивацію слобідського населення щодо антиурядових дій. Доцільно докладно розглянути грамоту від 25 жовтня 1668 р., адресовану Ромодановському. У ній повідомлялося: “Бил челом, нам, великому Государю, Недригайловский поп Леонтий: в прошлом де 176 году, [новий рік починався у вересні - О.К.] как изменник нам, великому Государю, Ивашка Брюховецкий с черкасы, изменя писал из Гадячя прелестные листы в Недригайлов и в Недригайловский и Путивльський уезд, в Терновскую слободу к черкасам, - и те черкасы, которые по городу и по острогу и по башиям в сотнях и на караулах стояли, по его Иванова прелести, нам, великому Государю, изменили ж. И, изменя, наших Государевых русских людей посекли и иных в полон поймали; а ево-де, попа Левонтия, в то число раненова взяли в полон и держали его в полону в городе Ромне, в тюрьме скованнаго, по 177 год [1669]. А из полону де выбрел он собою. И ныне де по нашему великаго Государя указу велеть ему жить в Недригайлове по прежнему. И в Недригайлове де соборную церковь в измену Ивашки Брюховецкаго разорили, книги и ризы и всякую де церковную утварь разграбили все без остатку”. Коментуючи це повідомлення, Філарет вважав, що Брюховецького підтримували недригайлівці “малодушные, которые при приближении неприятеля передались на его сторону и заодно с ним злодействовали”¹⁷. На нашу думку, не варто звинувачувати в малодушності людей, які жили на межі Дикого поля в щоденній готовності до відбиття татарських нападів. У 1668 р. в Сумському полку відбулися цілком свідомі антимосковські заворушення.

При повному розумінні християнських та зокрема пастирських почуттів Філарета щодо пограбування храму, варто нагадати декілька цілком докочаних фактів. По-перше, українці, на відміну від московитів, менше звертали увагу на зовнішню церковну обрядовість (що, однак, не означає зневажливого ставлення до храмів). Наприклад, археологічними дослідженнями І.К.Свешнікова 1970-1980-х років на місті Берестецької битви встановлено, що в середині XVII ст. звичай носити натільні хрестики не набув широкого розповсюдження¹⁸. По-друге, “a la guerre comme a la guerre”: тогочасні стосунки слобожан з воєводською владою були вкрай напруженими: вся перша половина 60-х років XVII ст. супроводжувалася фінансовими махінаціями та втручаннями у господарське життя слобожан з боку московських урядовців. Так, у 1661 р. в Сумському полку відбувся соціальний виступ проти сумського воєводи Умая Шамордіна, який затримував, а то й недодавав урядові гроші, призначені до виплати населенню полку. “Чорна рада”, тобто рада за участю поспільства, була цілком

законною, оскільки на ній могло розглядатися спільне для всіх питань грошових виплат. В.Маслійчук основну причину виступу 1661 р. вбачає у спробі царського уряду обмежити демократичність виборів слобідської козацької старшини¹⁹. 25-26 липня 1662 р. в Москві вибухнуло повстання міського населення, що отримало назву “Мідного бунту” і було викликане різким збільшенням податків, а також випуском царським урядом в обіг надмірної кількості мідних грошей замість срібних. Відлуння “Мідного бунту” прокотилося містами та селами Сумського полку: щоб залякати мешканців і запобігти заворушенням у Недригайлові, їм було зачитано царський указ про розправу над повсталими в Москві²⁰. У 1665 р. у найстаріших полкових містах був запроваджений урядовий чинш на винниці, броварні і шинки. Це пов’язано з тим, що спливав термін дії наданих урядом пільг, і накопичувались “недоїмки”, які сплачувалися неохоче²¹. Невдоволення викликало й нашествя урядових “спищиків” у 1666 р., метою якого було накладення нових податків. Зрештою, вчорашні мігранти, значна частина яких прийшла з Правобережжя, були небайдужі до наслідків зрадницького для України Андрусівського перемир’я 1667 р. Тож не дивно, що певна частина мешканців Сумського полку пішла за І.Брюховецьким. По-третє, соборна церква Покрови Пресвятої Богородиці м.Недригайлів у середовищі місцевих українців справедливо могла вважатися “московською”, оскільки була збудована на кошти царя в 1644 р. і справляла треби московських пушкарів, дворян і дітей боярських, яких у прикордонному місті завжди вистачало. Перший покровський священик о.Олексій був етнічним москвитом, присланим царським указом із Брянська, а в 1668 р. служив його син Леонтій Алексєєв. Кожна місцева громада, як-то московські служилі люди, козаки, переселенці, намагалася триматись свого середовища, центром якого була парафіяльна церква. Не дивно, що велика група переселенців 1686 р. привела із собою з Правобережжя священика-грека і двома роками пізніше збудувала в Недригайлові Миколаївський храм. Впродовж другої половини XVII - середини XVIII ст. у двох недригайлівських храмах переходу священиків не спостерігалося - тут служили відповідно династії Алексєєвих і Македонських²². Окрім цього, в Недригайлові перманентно виникали суперечки між козаками та “московським” кліром, якому за рахунок українців різними царськими указами було передано в цілому 302 десятини землі. Лише першим актом від 5 жовтня 1648 р. покровському священику та дячку було надано 27 десятин “недригайлівського городського поля пащини пахатной и перелогу”. У відповідь, час від часу “черкаси” захоплювали церковні угіддя. Конфлікт за землю тривав ледве не до кінця XVII ст., про що свідчать грамоти 1656, 1669, 1674, 1675, 1676, 1688, 1689 рр., доки остаточно не вирішився на користь церкви²³. Відзначимо, що клірикам передавалися чи не найкращі приміські угіддя. Логічним виглядає те, що “московська” церква, “московські” парафіяни, “московський” піп стали об’єктами нападу українців, каталізатором якого стала антимосковська агітація прихильників гетьмана І.Брюховецького.

У збірці листування чугуївського воєводи, що перебувала в Зміївському судовому сховищі і була виявлена Філаретом, є дві відписки 1668 р. стосовно подій, що трапилися в Сумському полку під час виступу І.Брюховецького. Так, сумський воєвода писав у Чугуїв: “Окт. 28 177 [1668] г. приехал из Каменского в Сумы Бельский шляхтич Иван Куликовский и сказал: был он в Каменном с шляхтичем Бобровичем для Государева дела. И в ночи из Гадяча учинилась ведомость, отпустили сына боярского Каменца с тем, что из изменничьих городов перебираются через Псел под Гадячем по многия дни и ударить хотят на Государевы города. Да тогоже числа выходцы из Недригайлова сумской черкашенин села Сыровец Ивашка Марков да Каменский черкашенин Савко Михайлов в распросе сказали: взяли их Татарове окт. 20 и привели в

*Недригайлов и в Недригайлове они от Татар ушли, недригайловский сотник и атаман выпроводили их за село Алешенку [Вильшану - О.К.]; а как де они были у Татар в полону, и Татарове хотят приходить под Государевы города войною вскорѣ*²⁴.

Коментуючи вчинок недригайлівських старшин, які потайки відпустили полонених, Філарет зазначав: *“между недригайловскими черкасами самые главные начальники, их сотник и атаман, оставались верными царю и с явною опасностью для себя действовали за царя тайным образом; а примеру сотника и атамана, без сомнения, следовали все лучшие из недригайловцев*²⁵. На нашу думку, в даному випадку мотивація дій старшини базувалася на корпоративній солідарності: татари у свідомості слобожан завжди залишалися грабіжниками та зайдами, а врятувати від полону односумів-полчан було справою козацької честі. Говорити про вірність цареві людей, які щойно пограбували зведений за монарші гроші храм, є зайвим. Царська влада та московське військо були далеко, проте існувала велика спокуса звести рахунки з місцевими *“слугами государевими”*, а також сприятливі обставини в умовах антимосковського повстання. Подібна поведінка слобідських козаків була типовою для часів Руїни. Головним же таланом виступало мистецтво вдало проводити *“багатовекторну”* політику, маневруючи між різними політичними та воєнними потугами, та вчасно висловити свою лояльність сильнішому. Так, роком пізніше (1669) недригайлівці змушені були писати до Москви покаяння, пояснюючи свою поведінку силовим примусом. Царською грамотою від 19 лютого 1669 р. недригайлівцям оголошувалося прощення: *“Били нам челом Недригайловцы сотник Павел Семенов со всеми Недригайловскими и Ольшанскими и с Терновскими и с Хоружевскими жители... вины их отдать и принять... в подданство по прежнему. И тыб велел сказать, что мы... в подданство принять их велели и привести их к вере*²⁶. Не останню роль у прощенні недригайлівців, напевно, відіграв візит до Москви сина сумського полковника, про що йтиметься нижче.

Вірність цареві швидко танула там, де був послаблений контроль з боку московських урядових частин, де не було перешкод для гетьманської агітації, а слобожани, відповідно, мали змогу діяти на власний розсуд. Не варто забувати і про особливості політичної ментальності слобідських старшин - провідної верстви, яка намагалася *“сидіти на двох стільцях”*. Є.Альбовський, спираючись на архівні матеріали, стверджує наступне: *“К происшедшей смуте был прикосновенен и сумской полковник Гер. Кондратьев. Известно, что он писал Брюховецкому письма с выражением преданности. Было что-то, но Кондратьев, видимо, оправдался, так как остался на месте*²⁷. Д.Багалій теж згадує про хитання Кондратьєва: *“хоч він і виявляв себе вірним слугою Москви, але у його, як ми бачили, були якісь зносини з Брюховецьким*²⁸. Подібну поведінку сумського полковника можна пояснити тим, що у 1668 р. вся Московська держава була охоплена численними бунтами, найбільшим з яких було повстання під проводом Степана Разіна. На Україні в цей час точилася запекла громадянська війна, головні учасники якої - Брюховецький та Дорошенко, по-ворожому були налаштовані щодо Москви. В самій Слобідській Україні, яка потерпала від воеводської сваволі, в березні спалахнуло повстання в Харківському полку, а пізніше острогозький полковник І.Дзиковський відкрито підтримував разінських повстанців. Спокуса звільнитися з-під московської залежності або принаймні позбутися опіки приказних була досить сильною, проте певний набутий досвід дозволив Кондратьєву вчасно зорієнтуватися у ситуації та вийти сухим із води. Звичайно, деякі огріхи йому були прощені, а про підтримку в критичний момент урядових сил в Москві згадували не лише в 1668-1669 рр., а й значно пізніше. Козаки

Сум і Лебедин в грамоті від 21 лютого 1695 р. отримали царську подяку за “*кровь и раны, полонное терпение и сидение в осаде*”, за те, що під час повстання Брюховецького бездоганно служили та витримали сильну облогу, під час якої багато мешканців загинули, а живі втратили все, пограбовані на власних пасіках і хуторах²⁹.

Отже, реконструкція подій, що сталися в 1668 р. в м.Недригайлів Сумського полку, та їх оцінка дещо відрізняються від оцінок Філарета (Д.Гумілевського). Проте ми з розумінням ставимося до тогочасних умов, в яких творилося “*Историко-статистическим описанием Харьковской епархии*” і віддаємо належну шану видатному досліднику, зусиллями якого для сучасників збережено безцінні історичні джерела.

¹Філарет (Гумілевський Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. - Т.3. - Х., 2006. - С.80.

²Архивы Харьковской губернии // Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. - Х., 1884. - С.607-608.

³Багалеї Д.І., Міллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Т.2. - Х., 1993. - С.622.

⁴Центральний державний історичний архів України, м.Київ. - Ф.1791 “Чугуевская приказная изба”.

⁵Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII - першої третини XVIII ст. - Х., 2002. - С.21.

⁶Материалы к истории создания “Историко-статистического описания Харьковской епархии”, сост. Романовский В.С. // Філарет (Гумілевський Д.Г.). Указ. соч. - Т.3. - С.101-131.

⁷Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. - К., 1992. - С.137.

⁸Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. - Т.VI. - СПб., 1869. - С.39.

⁹Там же. - С.41.

¹⁰Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. - К., 2005. - С.154.

¹¹Філарет (Гумілевський Д.Г.). Указ. соч. - Т.2. - Х., 2005. - С.145.

¹²Там же.

¹³Там же. - С.53.

¹⁴Там же. - С.62.

¹⁵Дудченко К.М., Тичина В.Є. Лебедин. Историко-краєзнавчий нарис. - Х., 1971. - С.15.

¹⁶Філарет (Гумілевський Д.Г.). Указ. соч. - Т.3. - С.203.

¹⁷Там же. - Т.2. - С.145.

¹⁸Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. - Львів, 1992. - С.154-157.

¹⁹Маслійчук В.Л. Вказ. праця. - С.40.

²⁰История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. - К., 1980. - С.407.

²¹Багалеї Д.І. Історія Слобідської України. - Х., 1993. - С.40.

²²Філарет (Гумілевський Д.Г.). Указ. соч. - Т.2. - С.142-143.

²³Там же. - С.147-150.

²⁴Там же. - С.145.

²⁵Там же. - С.146.

²⁶Там же.

²⁷Російський державний архів давніх актів. - Ф.210. Розряд, Білгородський стіл. - Стовп. 629. - Арк.74-77; Альбовський Е.А. Харьковские казаки. - Кн.1. - Т.1. - Х., 2005. - С.100.

²⁸Багалеї Д.І. Вказ. праця. - С.68.

²⁹Філарет (Гумілевський Д.Г.). Указ. соч. - Т.2. - С.63.

KORNIYENKO O.M.

The Antimoscow Excitements in Nedrigaylov in 1668 (on the Materials of Philaret Gumilevsky's Archive of Zmyiv)

On the basis of materials of the archive of Zmyiv, recreated by Philaret Gumilevsky, there is made attempt to reconstruct the events connected with the Antimoscow statement of the Sumy regiment in Nedrigaylov in 1668.